

Ігор Скочиляс

**ГОРІН С. МОНАСТИРІ ЛУЦЬКО-ОСТРОЗЬКОЇ ЄПАРХІЇ
КІНЦЯ XV – СЕРЕДИНИ XVII СТ.: ФУНКЦІОНУВАННЯ
І МІСЦЕ У ВОЛИНСЬКОМУ СОЦІУМІ. – КИЇВ:
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА
АКАДЕМІЯ», 2012. – 560 С.**

Опублікована декілька років тому та захищена нещодавно як докторська дисертація в Інституті українознавства ім. Івана Крип'якевича у Львові¹ монографія київського дослідника Сергія Горіна продовжує серію праць автора з історії східного чернецтва Православної й Унійної церков киевохристиянської традиції на Волині в добу Середньовіччя та Ранняго Нового Часу. Якщо дві попередні книги були присвячені інституційному розвитку обителів волинської частини Володимирсько-Берестейської єпархії² та локальній історії впливового у регіоні Жидичинського Миколаївського монастиря³, то цього разу С. Горін свою увагу сфокусував на вивченні монашества Східної Волині (Луцький і Кременецький повіти). Рецензована монографія описує функціонування 61 монастиря східного обряду Луцько-Острозької єпархії (в т.ч. 12 жіночих, більшість з яких фундована ктиторами для членів їхніх родин, с. 415-416, 436-437). Дослідження також містить інформацію про близько 400 іноків і черниць, частина з яких була еромонахами й уділяла духовну опіку світським особам (с. 441-442).

Аби артикульованіше оцінити значення рецензованої монографії для студій з історії східного монашества в українсько-білоруських землях Речі Посполитої та регіональної історії Волині, представимо доробок С. Горіна в ширшому контексті церковно-історичних досліджень принаймні останнього десятиріччя. За цей час побачили світ узагальнююча робота польського дослідника Пьотра Хоміка про руське чернецтво у Великому князівстві Литовському (XVI ст.)⁴, дуже вартісна монографія Беати Лоренс з

¹ Див.: Горін С. М. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. – Львів, 2014.

² Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII ст.). – Львів, 2007.

³ Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя). – Київ, 2009.

⁴ Chomik P. Życie monastyczne w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku. – Kraków, 2013.

Жешова про Святопокровську (коронну) провінцію Василіанського чину середини – другої половини XVIII ст.⁵, ґрунтовні дослідження дрогобицького історика Юрія Стецика про василіанські монастирі та їхніх насельників у Перемишльській єпархії XVII-XVIII ст.⁶ Особливе значення мають вдумливі роботи Михайла Довбищенка про релігійну панораму Волині першої половини XVII ст.⁷ і Луцьке Хрестовоздвиженське братство XVII-XVIII ст. (з унікальною підбіркою документальних джерел)⁸, а також два наукові збірники про релігію і культуру Волині домодерного періоду⁹. У порівняльному ключі, зацікавлення викликають уже частково оприлюднені результати масштабного міжнародного дослідницького проекту «Hereditas Monasteriorum», котрий фокусує свою увагу на культурній спадщині західного і, почасти, східного монашества¹⁰. Починаючи з 1994 р., Волинський краєзнавчий музей у Луцьку щороку проводить наукові конференції «Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації», в опублікованих матеріалах яких незмінно присутні статті з історії мистецької культури монастирів. Іншими словами, маємо достатню кількість (і якість) праць, які «вписують» монографію Сергія Горіна в тематичну й хронологічну палітру досліджень з церковної історії й релігійної культури Волині.

Дослідницькі завдання, поставлені в монографії, Автор сформулював наступним чином: 1) простежити динаміку чисельності чернечих осередків; 2) вивчити обсяги і форми монастирського землеволодіння; 3) встановити «соціальне коло і персоналії фундаторів та патронів обителів, правові зміни у взаєминах між патроном і монастирем, поширення кіновійної форми чернечого життя»; 4) визначити персональний і кількісний склад чернечих спільнот; 5) з'ясувати «духовний авторитет монастирів [...] серед місцевого населення» (с. 21-22). Перше, що впадає у вічі під час ознайомлення з рецензованою роботою, – це її нетипова структура організації наукового тексту.

⁵ Lorens B. Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780. – Rzeszów, 2014.

⁶ Стецик Ю. Василіанське чернецтво Перемишльської єпархії (друга половина XVIII ст.): словник біограм. – Жовква, 2015; Його ж. Василіанські монастирі Перемишльської єпархії (кінець XVII-XVIII ст.). – Дрогобич, 2014.

⁷ Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – Київ, 2008; Його ж. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. – Київ, 2001 (серія «Архів Української Церкви». – Т. 3).

⁸ Довбищенко М. Історія Луцького братства і братського монастиря 1617-1833 років. – Луцьк, 2014.

⁹ Релігія і церква в історії Волині: Збірник наукових праць / Під ред. В. Собчука. – Кременець, 2007; Ruchy religijne na Wołyniu w XVI i w XVII wieku / Red. A. Gil. – Lublin, 2013.

¹⁰ Проектом «Dziedzictwo kulturowe po klasztorach skasowanych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz na Śląsku w XVIII i XIX w.: losy, znaczenie, inwentaryzacja» опікується Осередок досліджень з історії монастирів і церковних згромаджень (Pracownia Badań nad Dziejami Zakonów i Kongregacji Kościelnych (LARHCOR)) в Історичному інституті Вроцлавського університету. Досі видано сім томів цієї видавничої серії: Hereditas Monasteriorum / Red. M. Derwich. – Wrocław, 2012-2015. – Vol. 1-7.

Праця складається з двох основних частин – розлогих, фактографічно насичених нарисів про обителі Луцької єпархії («*Монастирі у світлі актових джерел (правовий статус, майнове становище та взаємини з волинським соціумом)*», с. 31-400) та невеликого за обсягом дослідження «*Кількісна динаміка, господарська діяльність та релігійно-культурне значення чернечих спільнот*» (с. 401-445), що, як розуміємо, підсумовує попередній фактологічний наратив. Традиційно монографія містить «*Передмову*» (з аналізом історіографії та джерел, с. 12-30), «*Висновки*» (с. 436-445), список використаних джерел і літератури (с. 483-497) і «*Перелік скорочень*» (с. 10-11). Евристичний потенціал роботи доповнюють «*Додатки*», де мовою оригіналу опубліковано понад 30 документів (с. 29-30, 446-482), більшість з яких виявлено Автором. Узагальнення й підсумкові міркування київського дослідника візуалізують дві карти-схеми локалізації монастирів у Кременецькому і Луцькому повітах Волинського воєводства (с. 556-559), різнопланові діаграми й статистичні таблиці. У без перебільшення унікальній інформації, зібраній і систематизованій С. Горіним, допомагають зорієнтуватися ретельно укладені іменний та географічний покажчики (с. 496-555).

Щодо першої частини книги Автор наголошує: «Ця інформація не є „історією” певної обителі, а має довідковий характер» (с. 20). Характеристику кожного з монастирів дослідник здійснював за подібною схемою: спочатку виклад усіх виявлених ним «свідчень» про чернечий осередок, його насельників і духовні бенефіції (з обширним цитуванням джерел у супроводі стислих коментарів), а потім переповідання перебігу сутичок, судових тяжб та інших конфліктів за участі ктиторів, ченців, представників світської і церковної влади (класичний приклад – опис довготривалого протистояння Почаївського монастиря з його колятором Анджеєм Фірлеєм у другій чверті XVII ст., с. 318-323). Деякі архівні «свідчення» (про Білостоцьку, Луцьку Успенську й Почаївську обителі) охоплюють до десяти сторінок тексту! (с. 31-41, 243-252, 315-325). Коли ж Автор мав у своєму розпорядженні стислу інформацію, то в такому разі «свідчення» обмежувалися декількома рядками тексту (Кременецький жіночий, Перекальський чоловічий (с. 186, 298) і Топорівський жіночий (с. 352) монастирі. Наступний фактографічний матеріал про різні аспекти функціонування монастиря чи діяльності його насельників виокремлювався у тематичні рубрики «Землеволодіння», «Пожертви вірних», «Поховання», «Школа» (с. 91, 182, 231-233 та ін.), «Чудотворні ікони» (с. 119, 132, 333-334 та ін.), «Настоятелі», «Ченці». Іноді з'являються розділи «Диякони» (с. 101, 239), «Священники» (с. 170, 239, 371), «Шпиталь» (с. 58, 182, 230-231, 382-383), «Книгописання» (с. 65, 92), «Друкарня» (с. 92-93, 182, 234, 334, 395). Кожен з нарисів С. Горін підсумовував узагальнюючою інформацією про час заснування і тривалість функціонування обителі, характер ктиторської опіки та правовий і конфесійний статуси монастиря.

Проблематичність структури монографії позначилася і на її назві, яка, на мою думку, не цілком відображає змістове наповнення книги. Зокрема, використаний у роботі наратив лише почасти дає відповідь на питання про те, як саме «функціонували» монастирі досліджуваного періоду та яке ж було їхнє «місце у волинському соціумі». Видається, Автор під терміном «функціонування», що фігурує в назві книги, розуміє виключно правові застави й тогочасну практику взаємин чернечих осередків з їхніми ктиторами (коляторами) й іншими опікунами, королівською (великокняжою) владою, місцевою духовною й світською адміністрацією та, обмежено, локальною (регіональною) спільнотою. Між тим «функціонування» означає набагато ширший спектр питань і дослідницьких проблем, насамперед самоорганізацію чернечих спільнот, що опиралася на специфічно церковні внутрішні правила, усну традицію, звичаєве право і митрополіче (єпархіальне) законодавство. Однак для такого широкого представлення проблематики Авторі необхідно було цілком по-іншому організувати свій матеріал. Адже перша, майже 400-сторінкова частина монографії фактично є додатком до книги, в якому нагромаджено тисячі архівних «свідчень» про волинські монастирі. Між тим вартувало б їх оформити як своєрідну «джерельну примітку» до основного, монографічного викладу. Натомість друга, невелика за обсягом частина (яка підсумовує «свідчення») мала б трансформуватись в розлоге аналітичне дослідження.

Структурні вади монографії помітні й у дуже стислому вступі, в якому годі шукати опису використовуваної у роботі методології (див. с. 29). Дуже скупо представлено історіографічний доробок. В огляді опрацьованої фахової літератури (с. 15-22) Автор зосереджує свою увагу на давніших працях з історії волинських монастирів кінця XIX – початку XX ст. (Василь Абрамович, Ян Гіжицький, Анатолій Малевич, Василь Переговський, Микола Петров, Аполлон Сендкульський), причому використовує їхній доробок інструментально (с. 150, 185 та ін.). Дуже обмежено залучено праці сучасних дослідників, а деякі роботи (зокрема, Михайла Довбищенка) використовуються некритично (с. 119, 132). Як наслідок, у монографії з'являється добродушний пасаж про те, що «досі залишається нез'ясованим рік заснування [Луцького Хрестовоздвиженського] Братства», та що «з королівського привілею 20 лютого 1619 р. бачимо, що Луцьке братство було церковним» (с. 192-193). У рецензованому дослідженні годі шукати робіт таких відомих науковців, як Василій Ульяновський (маю на увазі його класичні студії про князів Острозьких¹¹), чи узагальнюючих праць з історії

---

¹¹ Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог, 2009 (див. також розширену версію монографії: Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – Київ, 2012).

українсько-білоруського християнства і монашества зокрема¹². Висновки Автора хоча й обширні, але переобтяжені цитатами і зайвими коментарями. Викликають застереження хронологічні рамки роботи (с. 13), зокрема нижня часова межа – «кінець XV століття». Її С. Горін прив'язує до збереженої джерельної бази, а не до ширших суспільних і політичних процесів у руських землях і на Волині зокрема (ліквідація автономного статусу регіону і надання привілею (установої грамоти) Волинській землі 1452 р.¹³), а також до церковно-історичних феноменів, що у вирішальний спосіб спричинилися до формування принципово нової культурної і релігійної ситуації в Київській митрополії внаслідок «Великого поділу» 1448-1458 pp.¹⁴).

Беззаперечним здобутком книги є впровадження у науковий обіг величезного масиву джерел з історії православних та унійних монастирів Волині, до того переважно невідомих дослідникам. Сергій Горін належить до того, на жаль, нечисленного грона українських науковців, які впродовж останніх десятиліть невтомно опрацьовують актові книги установ Волинського регіону (Володимирського, Кременецького й Луцького гродського та земського судів). Як засвідчує рецензована монографія, цей вид джерел справді є унікальним скарбом інформації («свідчень», за термінологією Автора), котрий за умови відповідної джерельної екзегези¹⁵ й застосування сучасної дослідницької методології («з використанням суцільного або так званого щільного аналізу», «квантитативних підходів», с. 12, 29) відкриває перед істориками небачені досі можливості інтепретації широкої гами духовної й культурної спадщини київського християнства (див. їхню характеристику на с. 24-26).

Водночас слід розуміти й очевидну обмеженість використаної у роботі судової документації (див. с. 23-30), адже вона реєструє зазвичай конфліктні ситуації (часто з кримінальним супроводом), а тому відображає переважно соціальні аспекти функціонування монастирів, рідше – їхню культур-

¹² Наприклад: *Ваєрик М.* Нарис розвитку і стану Василянського Чина XVII-XX ст. Топографічно-статистична розвідка. – Рим, 1979; Нарис історії Василянського Чину Святого Йосафата. – Рим, 1992; *Senyk S.* A History of the Church in Ukraine. – Rome, 1993. – Vol. 1: To the End of the Thirteenth Century; 2011. – Vol. 2: 1300 to the Union of Brest.

¹³ Див.: *Ващук Д.П.* Привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (друга половина XV – початок XVI ст.) // Український історичний журнал. – Київ, 2004. – № 1. – С. 90-101; *Vaščukas D.* Voluinės žemes privilegijos (XV a. II pusė – XVI a. pradžia): datavimo ir protografo problema // Lietuvos istorijos metraštis. – 2003/1. – Vilnius, 2004. – P. 71-79.

¹⁴ На винятковості цієї визначної події в історії Східної Слов'янщини наголошують: *Абеленцева О. А.* Митрополит Иона и установление автокефалии Русской церкви. – Москва; Санкт-Петербург, 2009; *Halecki O.* The Ecclesiastical Separation of Kiev from Moscow in 1458 // Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas. – 1956. – Vol. 2. – S. 19-32; *Gil A., Skoczylas I.* Przed wielkim podziałem: Metropolia kijowska Cerkwi Prawosławnej do 1458 roku. – Lublin; Lwów, 2013; *Wawryk M.* Quaedam nova de provisione metropoliae Kioviensis et Moscoviensis ann. 1458-1459 // Analecta OSBM. – Romae, 1963. – Vol. 4. – Fasc. 1-2. – P. 9-26.

¹⁵ Див. вдумливу критику Автором «Сумаріїв» монастирських архівів, в яких «нерідко трапляються неточності, помилки, свідомо чи несвідомо зроблені укладачем» (с. 20).

ну заангажованість, і майже зовсім не заторкує внутрішнє життя іноків та пов'язаного з ними церковного середовища. У цю методологічну пастку потрапив і дуже прискіпливий в аналізі джерел Сергій Горін. Так, не знайшовши достатньо «свідчень» про Корецький жіночий монастир з 30-40-х років XVII ст., він відверто зізнається в тому, що без «історії криміналу» не уявляє собі «справжнє минуле» обителі: «У зв'язку з невеликою кількістю віднайдених свідчень про обитель нам невідомі різноманітні конфлікти, суперечки, в яких брала участь чернеча спільнота» (с. 166-167). Описуючи Гошанську обитель, Автор дуже стисло характеризує діяльність відомого православного колегіуму (переведеного сюди з Вінниці 1639 р.), адже про це збереглося... обмаль «свідчень»! (с. 58). Обмежуючись виключно актовим матеріалом судових книг, науковець твердить, що Луцький катедральний монастир Св. Йоана Богослова «міг існувати певний час як до, так і після 1601-1604 рр.» (с. 240). Між тим не викликає сумнівів, що як резиденція місцевих владик згадана обитель функціонувала ще з княжих часів. Тому для науковця, який хоче заглибитись у захоплюючий світ руського (українського) монастицизму, незамінною лектурою повинна бути не лише документація світських адміністративних установ, але й матеріали церковного походження – богослужбові книги, аскетична й інша духовна література, пом'яники обителі, ікони, покрайні записи ченців, життя іноків, монастирські устами та інші канонічні тексти, матеріали василіанських візитацій тощо.

Між тим, попри декларативні заяви Автора про «обмежену джерельну базу» та «відсутність монастирських архівів» (с. 12-13), багаті на волинські матеріали збірки церковного походження все ж збереглися у Фонді рідкісних видань та рукописів Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка¹⁶, Домініканському архіві у Кракові (фонд «Архів Почаївської Лаври»)¹⁷, Національному архіві в Кракові («Архів

¹⁶ Зокрема, йдеться про компендіуми документів з історії Білостоцького і Загорівського монастирів, «фундушеві книги» Загорівської 1682 р. і Низкиницької 1643-1760 рр. обителі, пом'яники Городиської (1755 р.) і Загорівської (середина XVIII ст.) чернечих спільнот, каталоги іноків Жидичинської обителі, інвентарні описи Дерманського і Загорівського монастирів останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст., метричні книги чернечих храмів 1754-1796 рр. тощо (Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, Фонд рідкісних видань та рукописів, стр. 819021, 819024, 819026, 819043, 819074, 819038, 819039, 819071, 819142, 819143, 819186, 819204, 819299, 819522, 819532).

¹⁷ «Księga zawierająca kopie oblat funduszów, granicę Miatyńską, dekret kompromissarski, manifesta, taryffę województwa Wołyńskiego, lustrację pol mieyskich Dubieńskich y inne rzeczy dotyczące monasterów oo. Bazylianów w Dubnie i w Dermaniu», 1545-1759 (Archiwum Dominikanów w Krakowie, Archiwum Ławry Poczajowskiej, sygn. 1); «Processus judicarium in causa et actione inter monasterium Poczajoviense OSBM ex una et Illustres Magnificos Anastasiam de Bogusze Matrem Filios Comites Tarnowskie personaliter citatos atque alios concitatos parte ex altera, occasione fundorum ecclesiasticorum violento modo invasionis eorundemque ac tabernae ac braxatorii in iisdem sitorum...», 1752-1756 (Ibid., sygn. 3); «Opis stanu majątku ruchomego, jak i nieruchomego monasteru oo. Bazylianów w Milczy za lata 1772-1815. Inwentarze cerkwi Obrony NMP oraz przyległego monasteru w Milczy za lata 1770, 1771, 1776, 1782, 1787, dopiski za lata

Сангушків»¹⁸), Відділі рукописів Національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника у Львові (унікальна збірка фонду № 3¹⁹) та Центральному державному історичному архіві України у Львові (насамперед фонди № 201 і № 684²⁰). На превеликий жаль, у монографії не використано матеріалів протоархимандричої візитації монастирів Святотроїцької провінції 1704-1705 рр., серед яких відклалися й описи чотирьох обителів на теренах Луцької єпархії – Дерманської, Дорогобузької, Дубнівської та Жидичинської²¹. Вартувало б, з ретроспективною метою, залучити й дані церковної статистики, наприклад унікальний реєстр 240 церков Луцької унійної єпархії 1696 р., які перебували в адміністрації холмських владик²² (документ допоміг би визначити,

1787-1791. 1772-1815, 1770-1793» (Ibid., sygn. 8); «Podanie klasztoru Dubeńskiego opackiego, z opisaniem inwentarza cerkiewnego i klasztorowego 1760 roku, Podanie klasztoru... 1762 roku» (Ibid., sygn. 9); «Milcza, monastyr oo. Bazylianów. Kopiařiusz dokumentów dotyczących stanu posiadania monasteru oo. Bazylianów w Milczy». 1640-1769 (Ibid., sygn. 10); «Księga spraw monasteru Poczajowskiego. Tom drugi. 1584-1769» (Ibid., sygn. 14); «Xięga cudów obrazu Poczajowskiego N. Maryi Panny y Stopki». 1664-1827 (Ibid., sygn. 15); «Summaryusz papierów różnych monasteru Milczeckiego tak funduszowych, jako i innych wiernie pilnie pozbieranych z summaryuszów dawnych y inszych munimentów monasteru Milczeckiego przez Jx. Benedykta Skolskiego, superiora tego monasteru roku 1787». 1639-1791 (Ibid., sygn. 17); «Wizytacja monasteru oo. Bazylianów w Mielcu. 1745-1789» (Ibid., sygn. 18); «Poczajów, monastyr oo. Bazylianów. Sprawy prawne. b/d.» (Ibid., sygn. 19); «Dekret Trybunału Koronnego Lubelskiego między monastyrem Poczajowskim y JWW. Piaseczyńskimi, wojewodami smoleńskimi suspensionis, ob. spem concordia latum 1686» (Ibid., sygn. 21); «Poczajów, monastyr oo. Bazylianów, Księga przychodów monasteru Poczajowskiego z lat 1745-1789» (Ibid., sygn. 22).

¹⁸ Наприклад, досі неопублікована «Księga klasztoru dubieńsko-dubowieckiego W[ielebnych] Panien Bazylianek ZSBW, praw ich funduszowych i różnych innych z różnych stron czerpanych wiadomości za przełożęństwa J. Panny Ludwiki Abramowiczowej, sporządzona roku 1810 przez Onufrego Leśniewskiego, burgrabiego grodzkiego sieradzkiego, Bogu na chwałę. In folio stron 169. Rozpoczyna genealogia fundatorów klasztoru, tj. Książąt Ostrogskich, następuje potem historia Dubna od najdawniejszych czasów, a kończy się 1811 r.» (Archiwum Narodowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – Rkps 1090).

¹⁹ Гуцаленко Т. «Бібліотека та центральний василіанський архів у Львові» // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 20-21 вересня 1996 року. – Львів, 1998. – С. 128-149; *Її ж.* Хроніки василіанських монастирів як джерело вивчення історії Західної України. (Огляд матеріалів Відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника АН України і ЦДДА України у Львові 1760-1930 років) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 4-16.

²⁰ Шестакова Н. Архів історії унії 1596 року у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2000. – Т. 240. – С. 86-94; *Її ж.* Колекція архіву історії унії у фонді «Греко-католицька митрополічна консисторія у Львові» в ЦДДАЛ України // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 2001. – Т. 7. – С. 61-65; Szestakowa N. Klasztorne zespoły archiwalne na terenach Białorusi, Litwy i Podlasia (XVI-XIX w.) // Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym / Red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz. – Wrocław-Opole, 2000. – С. 637-646.

²¹ Commissya na Wizytę Dermańskiego, Dubieńskiego, Dorohobuzkiego y Żydyczyńskiego klasztorów. 31 januarii a[nn]o 1705 (Архів Санкт-Петербурзького інститута історії Російської академії наук, кол. 52, оп. 1, д. 328, л. 115 об.-117).

²² Registr Cerkwioł Administracyi naszey Luckiey y Ostroskiey w iedności Świętey będących (уперше опубл. у: *Gil A.* Chelmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji te-

на яких теренах Східної Волині монастирі впродовж XVII ст. належали до Холмської катедри). Так само не можна ігнорувати й акти соборів Луцької єпархії (опубліковано матеріали одного такого зібрання з 1638 р., скликаного владикою Атанасієм Пузиною²³).

Автор монографії не виправдано оминув увагою доробок Римського наукового осередку оо. василіан другої половини XX ст., зусиллями якого опубліковано надзвичайно вартісні церковні джерела з історії Київської митрополії у видавничій серії «Римські документи Католицької церкви на землях України і Білорусі». З-поміж матеріалів, випродукованих інституціями Римського Апостольського престолу впродовж XIII-XVIII ст., інформація про релігійну ситуацію на Волині та дані про місцеві монастирі східного обряду і їхніх іноків відклалися у листуванні представників Василіянського чину з Римською курією²⁴, у протоколах засідань²⁵, офіційних розпорядженнях²⁶ і кореспонденції²⁷ Конгрегації поширення віри, актах аудієнцій духовних і світських осіб з Київської митрополії у Святішого Отця²⁸ та в значному за обсягом листуванні папських нунціїв у Варшаві²⁹. Певний джерельний потенціал має приватне й офіційне листування єпископів³⁰ і митрополитів³¹ та супліки духовенства³². Аналогічний джерелознавчий потенціал має серійне видання «*Monumenta Ucrainae historica*» (1964-1977)³³ – 14-томова збірка документів, упорядкованих свого часу з ініціативи митрополита Андрея

---

rytorialnej w XVII i XVIII wieku // Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa / Pod red. S. Stępnia. – Przemysł, 2000. – S. 54-60.

²³ Див. його першу публікацію: *Огієнко І.* Загублений крем'янецький стародрук: «Синод Луцький» 1638 р. – Варшава, 1931.

²⁴ *Litterae basilianorum in terris Ucrainae et Bielarussjæ* / Ed. A.G. Welykyj. – Romae, 1979. – Vol. 1-2.

²⁵ *Congregationes Particulares Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorussjæ spectantes* / Ed. A.G. Welykyj, E. Kaminskyj. – Romae, 1956-1957. – Vol. 1-2.

²⁶ *Acta S. C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorussjæ spectantia* / Ed. A.G. Welykyj. – Romae, 1954. – Vol. 1.

²⁷ *Litterae S. C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorussjæ spectantes* / Ed. A.G. Welykyj. – Romae, 1954-1957. – Vol. 1-7.

²⁸ *Audientiae Sanctissimi de rebus Ucrainae et Bielarussjæ (1650-1850)* / Ed. A.G. Welykyj. – Romae, 1963-1964. – Vol. 1-2.

²⁹ *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550-1850)* / Ed. A.G. Welykyj. – Romae, 1959-1964. – Vol. 1-6.

³⁰ *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600-1900)* / Ed. A.G. Welykyj, P.B. Pidrutchnyj. – Romae, 1972-1973. – Vol. 1-2.

³¹ *Epistolae metropolitum kioviensium catholicorum: Raphaelis Korsak, Antoni Sielava, Gabrielis Kolenda (1637-1674)* / Ed. A.G. Welykyj. – Romae, 1956; *Epistolae Josephi Velamin Rutskyj, metropolitae kioviensis catholici (1613-1637)* / Ed. T. Haluščynskyj, A.G. Welykyj. – Romae, 1956; *Epistolae metropolitum kioviensium catholicorum: Cypriani Zochovskij, Leonis Slubicz Zalenskyj, Georgii Wynnyckij (1674-1713)* / Ed. A.G. Welykyj. – Romae, 1958.

³² *Supplicationes Ecclesiae Unitae Ucrainae et Bielorussjæ* / Ed. A.G. Welykyj. – Romae, 1960-1962. – Vol. 1-2.

³³ *Monumenta Ucrainae historica* / Зібрав А. Шептицький; видав Й. Сліпий. – Romae, 1964-1977. – Vol. 1-4.

Шептицького й виданих Українським католицьким університетом у Римі заходами кардинала Йосифа Сліпого.

Наводжу цей довгий перелік тому, що Сергій Горін, задекларувавши свій підхід вивчати історію волинських монастирів майже виключно «у світлі актових джерел», дуже своєрідно їх потрактував, розуміючи під цим окресленням передовсім матеріали гродських і земських судів Східної Волині. Між тим до актових пам'яток, які традиційно залучаються до церковно-історичних і релігійних студій³⁴, належать також книги духовних судів, протоколи засідань і декрети митрополичої та єпископських консисторій, патріарші грамоти та папські бреве й булли, пастирські листи, послання й розпорядження («універсали») київських митрополитів і місцевих владик, сеймові конституції, протоколи генеральних (єпископських) і монастирських візитацій, діяння й конституції провінційних і єпархіальних соборів та василіанських конгрегацій, книги церковних бенефіціїв тощо. Загальновідомо, що більшість з джерел церковного походження для XV-XVII ст. не збереглася, але деякі з них усе ж було виявлено і впроваджено у науковий обіг упродовж останніх десятиліть. Як виявилось, писемні пам'ятки з кінця XVII-XVIII ст. (як-то акти візитацій³⁵ і книги бенефіціїв³⁶) цілком надаються для ретроспективного аналізу функціонування монастирів Луцько-Острозької єпархії досліджуваного періоду. Окрім актового матеріалу, вартувало б залучити й інші види писемних джерел, а саме канонічні, богословські, та літургійні. З-поміж опублікованих джерел нецерковного походження Автор не виправдано оминув книги Литовської метрики³⁷, що містять унікальні матеріали XV-XVI ст. з історії Волині. Тож лише сукупне використання всього спектру джерельного наративу відкриває перспективи ширшого, більш контекстуального і компаративного вивчення історії східного чернецтва Волині не лише як наративу про безкінечні конфлікти, маєткові тяжби і кримінальні злочини.

---

³⁴ Покликаюся на власний дослідницький досвід: *Скочиляс І.* Писемні джерела з історії Галицької (Львівської) єпархії XII-XVIII століть // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2010. – Вип. 15. – С. 7-39.

³⁵ Йдеться про акт обстеження Старозбаразького Преображського монастиря з 1700 р.; остання публікація у: Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII – початку XVIII століть: Книга протоколів та окремі описи / Історичний нарис та загальна редакція А. Гіля, І. Скочиляса. – Львів-Льоблін, 2012. – С. 236.

³⁶ Найдавніша збережена книга бенефіціїв, що провадилася в консисторії Луцько-Острозької єпархії (із вписами близько тисячі презент і фондупів за 1732-1748 рр.), виявлена у: Державний архів Волинської області. – Ф. 382, оп. 3, стр. 1, арк. 1-1124. Неподалво на це актове джерело звернув увагу: *Довбищенко М.* Документи Державного архіву Волинської області до історії Луцької уніатської єпархії у XVIII ст. // Архіви України. – Київ, 2005. – № 4. – С. 147-149; *Його ж.* Князь Михайло-Сервацій Вишневецький та його підтримка Уніатської церкви в Луцько-Острозькій єпархії в 30-40-х рр. XVIII ст. // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історія». – Луцьк, 2015. – Вип. 7. – С. 4-8.

³⁷ Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика. – Vilnius, 1992-2016 (науково-видавничий проєкт не завершений).

Свій критичний огляд монографії С. Горіна продовжу питанням контекстуалізації. Це допоможе з'ясувати, яким чином Автор пов'язує волинські монастирі з організаційною структурою Луцько-Острозької єпархії (та, ширше, Київської митрополії), «вписує» їх у культурну й соціальну історію регіону та економічні взаємини між різними інституціями і прошарками місцевого поспільства. Нагадаю, діючі на території Східної Волині обителі належали, згідно з канонічним правом, до єпископської юрисдикції, а їхнім реальним чи формальним зверхником уважався місцевий владика. Це дуже важлива обставина і водночас особливість самоорганізації чернечих спільнот у Руській церкві домодерного періоду, на чому Автор монографії, на жаль, не акцентує. Так само науковець докладніше не коментує зміни в самоорганізації східного монашества у першій половині XVII ст., пов'язані з появою реформованого у 1617 р. за західною моделлю Василіанського чину. Як відомо³⁸, до новоствореної Святотроїцької провінції чину ввійшли й унійні обителі обидвох волинських єпархій. Відтепер монастирі, котрі перебували в єдності з Римським Апостольським престолом, підлягали духовній владі не місцевого владика, а василіанського протоархимандрита (протоігумена). Одним з далекоюсяжних наслідків цих змін була поступова і водночас неухильна централізація обителів, уніфікація внутрішнього життя чернечих спільнот та засад і форм їхніх взаємин із «зовнішнім світом» (тобто тим самим «волинським соціумом»).

Подібні зміни в самоорганізації монастирів відбулися і в Православній церкві на Волині у другій чверті XVII ст. Внаслідок реформи, проведеної Петром Могилою, спільноти іноків «грецької віри» були підпорядковані архимандриту Києво-Печерської лаври, й така система монастирського управління зберігалася аж до початку Хмельниччини³⁹. У своїй монографії С. Горін згадує любартівського ігумена о. Кирила Томашевича Константинівського, називаючи його (за «Острозьким літописцем» 1604 р.) «протом святих церквей и дозорцею повіту Волинського святих монастирей» (с. 265). На жаль, Автор не звернув уваги на ту обставину, що той самий о. Кирило в матеріалах Київського православного собору 1628 р. фігурує як адміністратор усіх православних обителів на території Брацлавського, Волинського і Київського воєводств. Отже, монастирі Волині все ж були охоплені централізацією, що серед іншого передбачала тіснішу пов'язаність з такими духовними й культурними центрами київського християнства, як Вільно (у випадку уніатів) і Київ (у випадку православних).

³⁸ Ваєрик М. Нарис розвитку і стану Василіанського Чина... – С. 5-7.

³⁹ Підручний П. Початки Василіанського чину і Берестейська унія // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви у XVII столітті: Матеріали Четвертих «Берестейських читань» (Львів, Луцьк, Київ, 2-6 жовтня 1995 р.) / Ред. Б. Гудзяк; співред. О. Турій. – Львів, 1997. – С. 113 (виступ у дискусії Ігоря Мицька).

Попри вибіркове й типологічно обмежене використання джерельної бази, Автор монографії дуже послідовно використовує методи археографічної критики писемних пам'яток (с. 284 та ін.), він виважений у своїх судженнях та обережний у тлумаченні різночитань. Так, науковець цілком переконливо заперечує автентичність листа короля Жигимонта Августа з 1567 р. про заснування Обицького монастиря нібито в 1368 р. князем Костянтином Івановичем Острозьким. С. Горін доводить, що привілей є звичайнісіньким фальсифікатом, водночас визнаючи історичність окремих наведених у документі даних щодо подій середини XVI ст. (с. 283-284). Дослідник критично поставився до легенди про давнє походження Почаївського монастиря, виразно наголосивши, що його «засновано в 1597 р.» (с. 337). Ретельно проаналізувавши актові джерела, київський історик поставив під сумнів гіперболізовані висновки Ігоря Мицька про Степанський монастир як «знаний ідеологічний центр, яким керували відомі на той час ієрархи» (с. 346). Водночас науковець в окремих випадках відверто зізнається у неможливості витлумачити («складно щось твердити») різні титулатури Білостоцької обители (Святого Духа чи Успення Богородиці?, с. 41) або ж дати чітку ідентифікацію монастиря в с. Гудчий Брод як жіночого православного (с. 62).

Другу частину своєї монографії («Кількісна динаміка, господарська діяльність та релігійно-культурне значення чернечих спільнот») Сергій Горін обмежив питаннями розвитку мережі монастирів, економічних аспектів їхньої діяльності та взаємин обителів із волинським соціумом. Об'єктом дослідження обрано понад 60 руських обителів Київської митрополії в межах Луцько-Острозької єпархії. Для їхніх насельників ідеалом монашого життя було «особливе служіння Церкві, спасіння душі, що досягається лише шляхом відречення від світського життя» (с. 424). Кожна така еклезіальна спільнота була, за влучним висловом Фернана Броделя, своєрідним «географічним ізолятом» – найтривкішим локальним простором. «Географічний ізолят» давав змогу їм вижити, самовідтворитися і створити мінімальну територіальну громаду, яку із соціологічної перспективи П'єр де Сен-Жакоб називає «культурною галявиною». У таких спільнотах «історія пропливала сповільнено, одне людське існування йшло слідом за іншим, з покоління в покоління, й усі вони були схожі одне на одне»⁴⁰. Це був своєрідний мікросвіт, «культурна реальність», котра мала погано визначені межі та лише опосередковано підлягала зовнішнім політичним, економічним і соціокультурним впливам та навколишньому природному середовищу.

Для XV ст. Автор нарахував у Луцько-Острозькій єпархії 13 чернечих спільнот, для XVI ст. – 17-27, для першої чверті XVII ст. – 33, для другої

⁴⁰ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. – Київ, 1998. – Т. 3 / Пер. з фр. Г. Філіпчук. – С. 248-250.

чверті XVII ст. – уже 42⁴¹. Авторіві вдалося точно датувати за виявленими ним архівними матеріалами фундацію 16 обителей, які зазвичай засновувалися при вже діючих храмах (с. 440). Науковець зауважує кількісне зростання монастирів, а для першої половини XVII ст. констатує «пожвавлення процесу збільшення їхньої кількості» (с. 401-403). Таку динаміку розвитку східного монастицизму на Волині С. Горін пояснює тим, що «перехід значної частини православної вищої знаті до римо-католицизму не спричинив занепад чернецтва східного обряду» (с. 403, 436), оскільки її місце посіли представники заможної й середньої шляхти (с. 413). На думку дослідника, кількісне зростання монастирів у Східній Волині так само було спричинене тогочасними суспільними процесами (с. 404). Водночас історик визнає, що такий стрибок «є результатом радше збігу обставин, ніж якихось тенденцій» (с. 412).

Як встановив Автор, зазвичай монастирський комплекс складався з храму, дзвіниці, келій і декількох господарських забудов, огорожених дерев'яним парканом (у деяких випадках це були оборонні фортифікації). Половина обителей (щонайменше 27) функціонували в містах, де чорноризцям легше було здобути підтримку мирян, щедріші пожертви і гойні земельні надання (с. 409-410). Близько третини волинських монастирів (16) після проголошення Берестейської унії упродовж першої половини XVII ст. визнали зверхність Римського Апостольського престолу (с. 407-409, 436). Автор ретельно простежує хронологію переходу на унію окремих чернечих спільнот (с. 144), більшість з яких перебувала під єпископським чи королівським патронатом. Католики східного обряду, як виглядає, не користувалися популярністю серед вірних (всього Автор виявив 7 записів про пожертви мирян для унійних монастирів). Щоправда, науковець не робить ширших висновків з цього факту (с. 426), фіксує тільки почастищення випадків конфесійної ідентифікації монастирів – «в унії не будучих» (Білосток, с. 44), «перебував у православ'ї» (Жидичин, с. 157) або ж «религии Греческое старожитное, не в Унии, але в Православии будучи» (Загайці, с. 161).

Попри залучення багатого джерельного матеріалу, Авторіві не вдалося типологізувати і класифікувати монастирі Східної Волині. Між тим для першої половини XVII ст. можна виокремити принаймні чотири групи волинських обителей, що різнилися між собою за правовим і соціальним статусом та впливом на культурне і релігійне життя регіону: 1) Луцький братський (Хрестовоздвиженський) – найвпливовіший і найбагатший за грошовими жертвами у Луцькій єпархії, 2) Жидичинський Миколаївський з потужним духовним бенефіцієм (до 26 сіл) і давніми традиціями східного іноцества;

---

⁴¹ Відмінність у статистиці волинських монастирів Автор пояснює нерівномірною репрезентативністю джерельної бази для різних століть та тією обставиною, що частина обителей існувала тривалий період, «перетікаючи» з одного століття в інше.

3) Луцький катедральний (Йоано-Богословський і, в окремі періоди (1640-і рр, с. 250-251), Успенський) як резиденція владик; 4) «традиційні» монастирі (до 10 насельників); 5) невеличкі обителі з 2-3 ченцями. Ще один монастир – Мильчанський – у монографії названий ставропігійним (с. 270). Волинські обителі засновувалися приватними особами «для спасіння своїх (і родичів) душ за посередництвом чернечих молитов і як місце поховання» (с. 425, 445), тобто назагал монастирі Луцької єпархії «обслуговували» потреби своїх ктиторів й опікунів. Тому, на думку С. Горіна, виникала своєрідна соціальна прірва між багатими ктиторами і місцевим людом, що не дає підстав говорити про «публічність» цих духовних осередків. Мабуть, винятком у цьому правилі були лише декілька обителей – Дерманська, Жидичинська, Луцька братська і Почаївська, які справді мали загальноєпархіальне значення, а їхня слава виходила далеко за межі регіону.

На жаль, Автор не пояснює, що він розуміє під поняттям «монастир», і чому на Волині впродовж XV-XVII ст. існувала досить розвинута мережа чернечих спільнот. Він дуже побіжно характеризує форми життя/співжиття іноків, що є надзвичайно важливим для з'ясування їхньої totoжності в до-модерний період. Один з небагатьох винятків – сюжет про недотримання окремими черницями обітів. На прикладі заповіту ігумені Серафими (Софії) Корецької, яка мала чимале майно поза монастирськими стінами, науковець неспростовно доводить, що далеко не завжди інокіні, приймаючи обіти вбогості, чистоти і послуху, на практиці їх дотримувалися (с. 437). На основі опрацьованих джерел Автор намагається визначити засади самоорганізації руського монашества регіону. З еkleзіологічної перспективи, основою внутрішнього життя чернечих спільнот, у т.ч. і на Волині, є богослов'я, зовнішньою кодифікованою формою якого виступають монаші уставаи. За влучним висловлюванням Софії Сенік, такі чернечі правила є «живою традицією монашого життя, заснованою на навчанні святих Отців», та опираються на «порядок богослужень, одинаковий для всіх монастирів», і «живе слово настоятеля»⁴². Справді, С. Горін у своїй праці підтверджує, що всі обителі Луцького владичтва були організовані за правила св. Василя Великого («регулы святого Базилега обсчого житя», «reguly świętego Bazylego», с. 127, 270). Однак він не пояснює, що ця стереотипна назва чернечих спільнот у Київській митрополії, запозичена від італійських греків, не відображає тогочасних історичних реалій, а саме що св. Василій Великий не засновував жодних монастирів і не укладав жодних правил чернечого життя.

Зазвичай волинські монастирі налічували по 2-3 іноки (с. 44 та ін.), хоча «оптимальною» вважалася кількість у 10-12 чорноризців (с. 441). Можна припустити (в монографії даний сюжет відсутній), що такі невеличкі монаші

---

⁴² Підручний П. Початки Василянського чину і Берестейська унія... – С. 113-114 (виступ у дискусії).

спільноти творилися з малих скитів, де проживав один скитник чи пустинник з кількома своїми учнями, і дуже часто малі скити («скитики») так ніколи і не трансформувалися у монастир. Якщо це припущення вірне, то воно пояснює, чому на Волині опрацьовані С. Горіним джерела фіксують таку велику кількість обителів, які функціонували невеликий проміжок часу і зникали, не залишивши помітного сліду в публічному суспільному просторі. Виникає й інше питання: якщо у Володимирській і Луцькій єпархіях існувала мережа «монастирків» з одним-двома інокми, то чи це означає, що тут поширилося пустельництво, основою якого було подвижництво старців-монахів? Один з таких скитів (Дрознівський, с. 439) С. Горін згадує як духовну фундацію. Можна обережно припустити, що анахоретство й усамітнення як форми монашого життя справді були поширені на Волині та розвивалися під опікою в т.ч. місцевих владик й інших представників духовенства. Натомість Автор монографії вважає, що до Берестейської унії 1596 р. у Луцькій єпархії «не набули поширення суворий аскетизм і усамітнення (аняхоретство)» (с. 439). Свою тезу дослідник аргументує тим, що в тогочасних джерелах майже всі монастирі локалізуються в містах і селах або поряд з ними.

У книзі послідовно наголошується, що на Волині існували спільноти «общого життя», в яких було запроваджено «кіновію» (с. 44, 69, 76, 91, 136, 140, 166, 193, 324 та ін.). С. Горін наводить документальні підтвердження цьому: 1511 року кіновію запроваджено в Жидичинському, а перед 1542 р. – у Милецькому монастирях (с. 437). У 1592 р. князь Василь-Костянтин Острозький потвердив устав спільнотного життя для Дубнівського жіночого монастиря, а через десять років – також для Дерманської обителі (с. 136). Автор висновує, що кіновія набула поширення у волинських монастирях уже на початку XVII ст. (документально зафіксована у 20 обителях). Водночас дослідник наводить приклади (Дубнівський Хрестовоздвиженський монастир 1630-х рр., с. 129) недотримання ченцями статуту «общого життя». Особливо плідною є гіпотеза Автора про оновлення православного чернецтва Волині перших десятиліть XVII ст. як результат внутрішніх змін та впливу реформованого Йосифом (Рутським) у 1617 р. Василіанського чину (с. 437). У ширшій перспективі стимулом до оновлення спільнотної форми співжиття ченців було руське культурно-релігійне відродження⁴³, адже будь-яка реформа наголошувала на спільному житті іноків. На Волині видимим результатом переосмислення й певної уніфікації правил і практики чернецого життя була поява 1594 р. в Острозі перекладу з церковнослов'янської твору св. Василя Великого «О постничестві», а також друк у 1618 р. Леонтієм

⁴³ Див. про це докладніше: *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000; *Дмитриев М.В.* Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. – Москва, 2003; *Brüning A.* Unio non est unitas: Polen-Litauens Weg im Konfessionellen Zeitalter (1569-1648). – Wiesbaden, 2008.

Карповичем своєрідного посібника духовної спадщини східного монашества «Кеновион або зображення євангельського іноческого общого житія».

Інше важливе дослідницьке завдання, яке С. Горін намагається реалізувати в своїй монографії, стосується проблеми взаємин монастирів Луцько-Острозької єпархії з волинським соціумом, а передовсім з коляторами (ктиторами). Дослідник загалом дійшов правильного висновку про те, що «тривале перебування обителів у цілковитій залежності, переважно від своїх власників, не виробило у чернецтва традицій активно впливати на соціум» (с. 445). Додам тільки, що винятком у цьому правилі був Луцький братський монастир, єдиний чернечий осередок на Волині, котрий мав суттєвий вплив на руську етноконфесійну спільноту регіону. З методологічної точки зору, для з'ясування характеру взаємин «монастир-ктитор» ключове значення має вірне тлумачення правових засад і практики застосування саме на Волині⁴⁴ «права подавання» (*jus patronatus*). Під даним окресленням розуміють «права й обов'язки, які належаться фундаторові та його спадкоємцям щодо церковного бенефіцію, з огляду на надання ґрунту під храм і забезпечення його утримання, а також побудову святині»⁴⁵. Водночас це і «зовнішнє вираження верховних прав світських патронів на передане Церкві майно, розпорядження й управління ним, що відкривало для патронів широкі можливості для різноманітного втручання в життя церковних установ»⁴⁶. На жаль, у рецензованому дослідженні теоретичному аспекту застосування «права подавання» у стосунку до волинських чернечих спільнот не приділено належної уваги.

Між тим у своїх попередніх працях С. Горін компетентно простежив соціальні аспекти «права подавання» на прикладі православних монаших спільнот регіону. Він дійшов висновку про запровадження на початку XVI ст. в «соціальну реальність» публічно-правових норм відповідно до нових механізмів розподілу влади. Зосередивши свою увагу на владичому патронаті, історик на підставі масового джерельного матеріалу переконливо довів, що «право патрона розпоряджатись і користуватися духовними посілками було порушенням номінальних прав обителів, але звичай узаконив

⁴⁴ Такі спроби вже робилися: *Поліщук В.* Патрон без права подавання: привілеї князю К.І. Острозькому на Жидичинський монастир 1507 і 1511 рр. // Релігія і церква в історії Волині: Зб. наук. праць / Під ред. В. Собчука. – Кременець, 2007. – С. 23-39 (цит. на с. 37). Див. також: *Атаманенко В.* Маєткове забезпечення Церкви на Волині в 2-й полов. XVI – 1-й полов. XVII ст. (за матеріалами описово-статистичних джерел) // Там само. – С. 57-68. Регіональну практику «права патронату» на прикладі Володимирсько-Берестейської єпархії XVIII ст. описано у: *Wereda D.* Kolatorowie parafii unickiej diecezji brzeskiej w XVIII wieku // *Roczniki Humanistyczne.* – Lublin, 2000. – Т. 48, zes. 2. – С. 113-143.

⁴⁵ *Szady B.* Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Podstawy i struktura. – Lublin, 2003. – С. 5-7. Див. також: *Gaudemet J.* Storia del diritto canonico. Ecclesia et Civitas. – San Paolo, 1998. – P. 710-720.

⁴⁶ *Флоря Б. Н.* Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье: Сборник. – Москва, 2007. – С. 33.

цю практику». Висновок Автора більш ніж несподіваний: «“Теоретична” модель патронату на Волині реалізувалася, по суті, в усіх його виявах, окрім найважливішого – власницького. Земля тут так ніколи і не належала церковним інституціям на безумовному праві, що посилювало залежність релігійного життя Православної Церкви від лаїків [...]. Загалом монастирі, котрі перебували в приватному подаванні, цілковито залежали від своїх патронів, які надавали устава, фактично призначали ігуменів, були учасниками судових справ і, головне, розпоряджалися та користувалися духовними маєтками»⁴⁷. Це й пояснює, чому в актових джерелах фігурує словосполучення «продати монастир» (с. 279) тощо.

Свої попередні висновки дослідник розвиває, уточнює й деталізує також у рецензованій монографії. Зокрема, він звернув увагу на ту обставину, що частина ктиторів у фундушевих записах для волинських монастирів добровільно декларувала свою відмову від спроб втручатися у внутрішнє життя обителів, зберігаючи за собою традиційні коляторські зобов'язання щодо їх матеріального забезпечення. Водночас настоятелі обителів, у свою чергу, самі шукали покровительства, переходячи під безпосередню опіку київського православного митрополита чи киево-печерського архимандрита і навіть луцького братського ігумена, адже тривалий час Луцька катедра не мала православного пастиря (с. 438-439). Автор слушно висновок, що «підтримка світськими патронами своїх монастирів і церков нерідко була результатом не лише релігійних почуттів, а й прагматичних розрахунків, спрямованих на використання в разі потреби авторитету Церкви в своїх інтересах» (с. 141). З іншого боку, чернечі спільноти залежали від примхливого характеру й уподобань членів ктиторських родин, найвпливовішими і найбагатшими з яких були княжі роди Збаразьких, Корецьких, Острозьких і Четвертинських (с. 410). Так, після смерті 1647 р. фундатора і дбайливого опікуна Мильчанського монастиря кременецького войського Олександра Єловицького його син Мартин-Михайло припинив підтримку іноків та навіть здійснив напад на обитель і пограбував її (с. 276-277). Подібні конфлікти затьмарували і взаємини чернечих спільнот з місцевими владиками. Так, луцький єпископ Кирило (Терлецький) у 1592 р. вимагав від шляхтичів Гулевичів «повернення не обителів з її землями, а лише церковних ґрунтів», тобто єрарха «цікавили передусім володіння монастиря, а право подавати настоятелів він погоджувався залишити за патронами Гулевичами» (с. 190).

У рецензованій роботі чи не найповніше представлено динаміку, характер і масштаби монастирського землеволодіння. Відомості про це по крихтах зібрані Автором в актових книгах гродських і земських судів (20 обителів

---

⁴⁷ Горін С. Монастирі Західної Волині... – С. 26-45 (цит. на с. 42, 45); *Його ж.* Право подавання (на прикладах волинських монастирів XVI – першої половини XVII ст.) // Київська старовина. – Київ, 1998. – № 4. – С. 3-11.

володіли 81 селом, с. 418). Як зауважує дослідник, «в Луцько-Острозькій єпархії землеволодіння монастирів [...] не були масштабними» і складало лише декілька відсотків від усіх маєтків Волинського воєводства (с. 423, 444). Науковець має цілковиту рацію, пишучи, що «майже всю нерухомість чернечі спільноти, які перебували в приватному подаванні, отримували від своїх власників та їхніх родин і це забезпечувало економічне підґрунтя існування монастирів» (с. 427). Натомість дві третини пожертв (грошові суми, майно) монастирям складали не ктитори, а звичайні миряни. За посередництвом тестаментів вони тим самим декларували підтримку Церкві як чи не найважливішу богоугодну справу в своєму житті (переважно на схилі віку, в очікуванні переходу до Вічності, с. 427-428). Те, що деякі миряни не відписували монастирям грошові суми при укладенні тестаменту, Автор пояснює особливостями клієнтарних зв'язків тестаторів з ктиторами обителей (с. 431). Вибір монастиря як об'єкта уваги жертводавців не повинен дивувати, адже в домодерному поспільстві вважалося, що молитви іноків мають особливу силу, тому миряни охоче записувалися в монастирських пом'яниках, замовляли заупокійні богослуження (сорокоусти тощо). У монографії підраховано, що тільки впродовж першої половини XVII ст. волинським чернечим осередкам по жертвували 165 000 польських золотих (с. 428), однак зазвичай пересічний монастир отримував невеликі грошові суми.

Сергій Горін вдається до ширших узагальнень, висновків, гіпотез і припущень. Методом джерельної евристики він спростовує низку історіографічних міфів та деконструє російський дореволюційний і радянський підходи до трактування міжконфесійних стосунків у категоріях «арифметики смерті». Наприклад, на підставі вдумливого аналізу актових книг Автор неспростовно довів, що номінація Мелетія Смотрицького дерманським архимандритом у 1627 р. і перехід Дерманської обителі на унію наступного року не призвели до «народного повстання», яке спричинило жорстокі переслідування селян князем Олександром Заславським. Науковець з'ясував, що насправді конфлікт виник не через «насадження унії», а через небажання монастирських підданих-стрільців, які виконували військову службу, «повертатися до виконання звичайних „тяглових повинностей”» (с. 72-74). У монографії можна знайти надзвичайно вартісну інформацію про пастирську активність місцевого єпископату, присутність на Волині східних єрархів, міжконфесійні взаємини у регіоні, культурні ініціативи, становище Церков киевохристиянської традиції. Так, Автором встановлено, що у листопаді 1647 р. луцький православний владика Атанасій (Пузина) візитував Білостоцький монастир («яко пастыр, наведеаючи», с. 40). Так само багато вартісної інформації виявлено про діяльність почаївського ігумена, святого Православної церкви Йова (Желізо) (с. 133-134, 335), унійного митрополита Йосифа (Веляміна-Рутського) (с. 142-143 та ін.), відомого полеміста й ін-

телектуала Мелетія (Смотрицького) (с. 71-77, 95-96). У волинських монастирях наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. обов'язки настоятелів виконували православні й унійні єпископи (с. 94-95, 98-99, 155, 346, 137, 154) та східні грецькі єрархи⁴⁸ (с. 120, 246-247, 261, 334-335).

Автор увів у науковий обіг низку нових свідчень про міжконфесійні конфлікти, релігійно зумовлені вчинки і протистояння між латинниками, православними й уніатами, переважно з першої половини XVII ст. Зокрема, дослідник наводить вражаючий факт передачі княгинею Анною-Алоїзою Острозькою Троїцької церкви в Острозі єзуїтам (1624), які розібрали святиню і на її місці звели римо-католицьку каплицю (с. 292). Приклад Острозької наслідував князь Миколай Чорторийський, який у 1630 р. передав Пересопницький монастир клеванським представникам Товариства Ісуса (с. 306-307, 312). Науковець зафіксував один з випадків відвертого втручання латинської єрархії у внутрішнє життя Руської церкви регіону. Так, один з єпископів позивав до суду ігумена Білостоцької православної обителі та посесора монастирського маєтку Гулевича (с. 39) за те, що ті переховували в чернечих келіях баніта – перемишльського православного владику Сильвестра (Гулевича-Воютинського). Подібний інцидент стався в Дорогобузькому монастирі на початку 1620-х років, коли православний посесор церковного маєтку намовив своїх підданих здійснити напад на архимандрита-уніата Єремію (Лисятицького), «яко перехресту, потурнака и лядзкого попа» (с. 109). С. Горін простежує систематичні «конфлікти на релігійному ґрунті», які у 20-30-х роках XVII ст. виникали між Луцьким Хрестовоздвиженським братством і місцевими студеями єзуїтського колегіуму. Що цікаво, вони відбувалися одночасно із суперечками конфрадернії на побутовому ґрунті з «гультями», злодіями і коронними жовнірами та між самими братчиками (с. 198-201).

Введений у науковий обіг унікальний джерельний наратив з історії Волині, на превеликий жаль, виразно контрастує з відсутністю широких методологічних горизонтів у рецензованій монографії. Не вдаючись у розлоге коментування прогалин в історіописанні волинського чернецтва, наведу лише два приклади поверхневої інтерпретації Автором дослідницьких проблем. Перший стосується традиції поховання ктиторів (коляторів) монастирів, що мала в т.ч. практичний вимір, а саме бажання знати забезпечити померлим членам свого роду належний догляд за їхніми могилами та щоденні молитви за спасіння їхніх душ. Автор нарахував понад 90 поховань у 17 монастирях, більшість з яких мали характер декларацій, що вносилися в духів-

---

⁴⁸ Ісакій (Борискович), Єзекиїл (Курцевич), Сергій (Амфілохій) (Тисмянський), Прокопій (Хмелевський), білгородський митрополит Лука Сербин (Албанчик), меншинський єпископ Йосиф, тирновський архієпископ Дионісій Раллі (Палеолог), софійський архієпископ Неофіт та ін.

ниці й супроводжувалися пожежертвами (с. 429-430). Дослідник робить спробу відійти від позитивістичного підходу в тлумаченні релігійної за своєю суттю фунеральної традиції, тому декларує важливість врахування тогочасних есхатологічних уявлень, які серед іншого наголошували на похованні християнина у «святому місці» (приклад поховання князів Чорторійських у монастирі в с. Мала Осниця, с. 286, 289). Проте С. Горін не розвиває далі цей сюжет, й окрім статистики і довгого переліку самих поховань, ми більше нічого не дізнаємося. Між тим ключ до успіху лежить у використанні методів і підходів «ментальної географії» та «сакральних просторів», що серед іншого наголошує на важливості в інтерпретації соціорелігійних практик⁴⁹. Таку дослідницьку практику успішно застосовує Наталя Яковенко, звернувши увагу на особливості поховання руських князів⁵⁰. Вона зауважила, що до середини XVI ст. «волинські аристократи у виборі місця поховання керувалися передусім не турботою про спасіння душі, а родовою солідарністю людей великих». Тому магнати й заповідали поховати себе у Києво-Печерському монастирі, адже відчували свою належність до «однієї родини», що успадкувала «владний простір старої київської династії». Натомість у другій половині XVI ст., із зміцненням на Волині позицій регіональних родових кланів, набули популярності поховання в родинних маєтках, які мали «підкреслити “славу” покійного та його предків – уже не уявних, а поіменно відомих»⁵¹.

Інший дослідницький казус стосується спроб Автора «виміряти» релігійний авторитет і популярність волинських обителей. Для цього він ретельно вивчив динаміку пожертв вірних на користь православних та унійних обителей, що мало б допомогти з'ясувати, «наскільки вони були шановані місцевим (і не тільки) населенням». Науковець зібрав відомості про 160 пожертв на користь 27 обителей, причому 44% офір припадає на Луцький братський монастир, а друге місце за кількістю грошових внесків посів Почаївський чернецький осередок (с. 424). Характеризуючи Жидичинський Воскресенський жіночий монастир, дослідник переконує, що завдяки підтримці владики Атанасія (Пузини) «він ставав дедалі відомішим серед місцевого населення», адже декілька осіб виявили бажання прийняти в цій обителі постриг (с. 156). Утім, озвучене в лютому 1649 р. бажання князя Михайла Пузини бути похованим у Мильчанському монастирі ще не

⁴⁹ Згідно з Морісом Хальбвахом, соціальна пам'ять складається з образів і практик, які підтримують у певному вигляді загальне минуле як актуальне теперішнє та усувають із соціального досвіду травматичні переживання минулого (*Halbwachs M. The Collective Memory.* – New York, 1980).

⁵⁰ Яковенко Н. «Погреб тілу моему вибираю с предки моєми»: Місця поховань волинських князів у XV – середині XVII століть // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – Львів, 2011. – Вип. 20. – С. 784-808.

⁵¹ Яковенко Н. «Погреб тілу моему вибираю с предки моєми»... – С. 792-793.

є підтвердженням його «релігійного авторитету серед населення» (с. 276). Звертаючись до початкової історії Почаївської обителі, С. Горін критичніше оцінює її вплив на локальний соціум (с. 316). Як бачимо, зі з'ясуванням «духовного (релігійного) авторитету монастирів [...] серед місцевого населення» (с. 22, 104, 202, 205, 337 та ін.) Автор мав поважні клопоти. Між тим зарадити справі могло б залучення методів ментального картографування для аналізу таких специфічних джерел, як маргіналії у богослужбових книгах, що побутували у волинських монастирях упродовж XV-XVII ст.⁵² Ктитори, парафіяни, монахи, місцеві дяки, старші братчики або, рідше, парафіяльні священники залишали в покрайніх записках свої нотатки, що відображали їхні уявлення про локальну територію і локальні спільноти та навколишній простір. Тому ці записи можуть відтворити цілком іншу перспективу «традиційності» чернечих спільнот у соціокультурному просторі Волині.

Назагал сюжети про школи, шпиталі, чудотворні ікони, друкарні й книговидання та релігійні культу (зокрема почитання святих) написані дуже схематично (с. 433-435). Звертає увагу відсутність покликання на сучасні праці з даної проблематики⁵³, поверхове використання літератури й джерел. Визнаймо, що судові книги є не найкращим «партнером» у розв'язанні саме цих дослідницьких ребусів. Тому Автор обмежується даними про 7 шпиталів і 3 монастирські школи, а їхнє заснування пояснює потребою служіння убогим як важливий християнський обов'язок (с. 433-434). Він доводить, що пересічно шпиталі утримували лише декілька убогих, калік чи немічних, і лише Луцький братський монастир міг дозволити собі надати прихисток декільком десяткам осіб. Тому назагал «ці притулки не привертали значної уваги місцевого люду, так само як і чернці не дуже переймалися опікою над бездомними, каліками і убогими» (с. 433).

У роботі загалом відсутні спроби (за винятком сусідньої Володимирської єпископії) порівняти розвиток волинських монастирів з чернечим життям в інших українсько-білоруських землях. Щобільше, історія монашества й обителі Луцького владичтва не поставлена у ширший контекст тогочасного культурного, релігійного і суспільного життя. Йдеться, зокрема, про

⁵² Частина таких маргіналій опублікована у: Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог. – Львів, 2007. – Т. 1: XI-XVI ст.; *Сецинский Е.* Музей Подольского церковного историко-археологического общества (быв. Древнехранилище Историко-статистического Комитета). – Каменець-Подольск, 1904. – Т. 1; *Свенцицкий И.* Каталог книг церковно-славянской печати. – Жовква, 1908; *Шамрай М.* Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15-17 ст. з фонду Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Київ, 2005; *Франко І.* Кінцеві записи в староруських рукописах // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1906. – Т. 74. – С. 145-149; *Katalog druków cyrylickich XV-XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej / Oprac. Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew.* – Warszawa, 2004).

⁵³ Див., наприклад, статтю Пйотра Хоміка: *Chomik P.* Kult świętych serbskich w monasterach Wielkiego Księstwa Litewskiego do końca XVI wieku // *Elpis.* – 2013. – Roczник XV (XXVI), zesz. 27 (40). – S. 165-172.

руське оновлення останньої чверті XVI – перших десятиліть XVII ст. та Могиллянське відродження 30-40-х років XVII століття. Тому ми і не знаходимо в монографії відповіді на те, як саме ці ширші соціокультурні процеси позначилися на чернецтві Волині. Один з небагатьох винятків – аналіз особливостей фундації Любартівського і Полонського монастирів, які Автор пов'язує зі спробами князя Василя-Костянтина Острозького протистояти Берестейській унії, а також його намаганням залучити східних єрархів до реалізації культурно-релігійних проєктів (с. 412, 425).

Звертаю увагу й на окремі неточності та фактологічні помилки, допущені Автором монографії. Зокрема, він помилково твердить, що Кременецький повіт у першій половині XVII ст. незмінно належав до юрисдикції луцьких унійних владик (с. 13, прим. 4). Насправді це не так. Найновіші дослідження неспростовно підтверджують тривалий контроль володимирських єпископів над Кременеччиною вже від початку XVII ст. і до 1700 р. включно⁵⁴. Це суттєва обставина, адже принаймні три руські монастирі на даній території (Преображення Господнього в Кременці, Пресвятої Тройці в Шумську та Стожецький у Шумській волості) підлягали духовній владі Успенської катедри у Володимирі.

Деякі міркування Автора потребують додаткового тлумачення. Так, не пояснено, чому «Дорогобузька обитель стала „малопомітною”» лише на підставі відсутності згадок про поховання і пожиттєві вірних після смерті князя Василя-Костянтина Острозького (с. 122). Так само незрозумілою є логіка хронологічної реконструкції подій 1646 р. у Валівському монастирі: «Відбулося це, мабуть, ближче до 1646 р., коли фундаторка почала більше думати про вічне» (с. 46). Дослідник безапеляційно заявляє, що окреслення «строитель» не обов'язково означає «настоятель» (с. 346). Не завжди послідовними є засади передачі сучасною українською мовою власних імен і прізвищ («Ганна Гостька» (Анна Гойська), с. 327; «Даніель Балабан» (с. 354); «Захаріяш», с. 377; «Зигмунт I», с. 45 та ін.).

* * *

Мій особистий досвід наукового редагування⁵⁵ та рецензування⁵⁶ попередніх праць Сергія Горіна, а також аналіз останньої книги Автора ще раз переконує в тому, що в його особі українська історіографія має надзвичайно наполегливого, працелюбного і відданого Клію дослідника. Свої багато-

---

⁵⁴ Див.: Гіль А., *Скочиляс І.* Володимирсько-Берестейська єпархія XI-XVIII століть: історичні нариси. – Львів, 2013. – С. 25-28.

⁵⁵ Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII ст.) / *Наук. ред. І. Скочиляс за участі О. Духа.* – Львів, 2007.

⁵⁶ *Скочиляс І.* [Рец. на:] Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя). – Київ, 2009. – 512 с. // *Вісник Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 2010. – Ч. 43. – С. 72-73.

річні «джерельні зустрічі» з актовими книгами Волинського воєводства у Центральному державному історичному архіві України в Києві він зумів трансформувати у тритомний метанаратив, де ретельно впорядкував, узгальнив і представив широкому академічному загалові основні фактологічні відомості («свідчення») з історії монастирів Володимирської та Луцької єпархій, а почасти розповів і про внутрішнє життя місцевих чернечих спільнот у їхній взаємодії з волинським соціумом. Такий позитивістичний вигляд дав змогу Авторові сформулювати свій чи не головний висновок: «Публічна культурно-релігійна діяльність монастирів Луцько-Острозької єпархії була досить обмеженою і навряд чи мала помітний вплив на культурний клімат регіону; переважна більшість монастирів перебували в приватному подаванні й цікавили своїх патронів, передусім, як місця їхнього поховання, крім того, чернечі молитви повинні були спасати душі фундаторів та їхніх родичів. Відповідно обителі не виробили традицій активного впливу на соціум» (с. 435). Водночас структура монографії, її обмежений історіографічний і джерелознавчий інструментарій, застосовані у ній методологічні підходи засвідчують, що процес «уписування» більшості українських дослідників у сучасну міждисциплінарну парадигму студій з церковної історії та релігійної культури все ще перебуває на півдорозі. Попри все, рецензовану монографію Сергія Горіна, які і дві його попередні книги, можна трактувати як вагомий внесок у вивчення інституційної історії українських установ Волині (зокрема монастирів), духовної еліти регіону (чернецтва) та соціокультурних практик поліконфесійного й багатоетнічного волинського поспільства ранньомодерного періоду.